

О. В. Гонтар (Одеса)

Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки

З'ясовуються форми і методи участі Рад та їх виконкомів у розв'язанні національного питання, проведенні українізації й забезпеченні рівноправності національних меншостей на Україні в 20-ті роки.

Загострення міжнаціональних конфліктів у Радянському Союзі настійно вимагає звернутися до минулого досвіду нашої країни в налагодженні стосунків між народами. Маловивченою залишається проблема діяльності Рад у сфері національних відносин. Літератури на цю тему обмаль¹ та й вона потребує докорінного перегляду, оскільки в ній відсутній всебічний критичний і виважений аналіз статусу Рад, не показано їх справжньої компетенції й ефективності.

Загалом двадцять років були сприятливими в історії Рад, які ще мали певну свободу дії й досягали успіхів у розвитку продуктивних сил, політичної свідомості та культури трудящих. Однак і в той час їм було далеко до повновладдя, проголошеного Жовтневою революцією. Остаточне встановлення однопартійної системи, ліквідація всіляких проявів опозиції, беззастережне проведення партійної доктрини зумовили зменшення їхніх можливостей і підтримки різних верств населення.

Законодавча і організаційна діяльність Рад України з національного питання спочатку не відзначалася власною ініціативою і фактично розпочалася тільки після рішень XII з'їзду РКП(б). Починати доводилося майже з нуля. Ще влітку 1920 р. М. О. Скрипник відзначав, що «наш народ не жив державним життям і тільки тепер буде свою пролетарську державу», завдання якої — боротися «проти всякого гніту, в тому числі й національного, за розвиток всіх засобів духовного піднесення трудящих мас, в тому числі й за розвиток української культури»².

У лютому 1920 р. в усіх установах України декретом ВУЦВК було запроваджено вживання української мови поряд з російською. 21 вересня того ж року В. Я. Чубар підписав декрет про запровадження української мови в школах і радянських установах. Однак він не був реалізований і в 1921—1922 рр. жодна установа, як правило, діловодство українською мовою не вела³.

У свідомості міського обивателя — безпартійного чи ні — українізація ототожнювалася з буржуазним націоналізмом і «петлюрівщиною». Потрібна була низка рішень пленумів ЦК та з'їздів КП(б)У,

¹ Грищук И. Т. Советы.— проводники ленинской национальной политики: 1921—1926.— Воронеж, 1982.— 99 с.; Чеботарева В. Г. Вопросы совершенствования организационных основ национальной политики в свете исторического опыта КПСС // Совершенствование национальных отношений в СССР в свете решений XXVII съезда КПСС.— М., 1988.— С. 120—130; Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20—30-х рр. // Укр. іст. журн.— 1990.— № 1.— С. 51—64.

² Скрипник Н. А. Национальная политика малых народностей // Коммунист.— 1920.— № 3.— С. 14.

³ СУ УССР.— 1920.— № 1.— С. 5; № 24.— С. 713; Итоги партийной работы на Украине за 1923 г.— Т. 2.— Харьков, 1924.— С. 144.

щоб цю справу зрушити з місця⁴, хоч реставрація антиукраїнізаційних поглядів була не за горами. Тим часом в середині 20-х років місцеві партійні організації почали поступово усвідомлювати значення національного питання. У звіті Донецького губкому КП(б)У за 1923 р. відзначалося, що «національне питання в Донбасі повинно бути практично розв'язане протягом кількох років». Українізацію передбачалося починати зі школи, згодом перейти до радянського апарату⁵. Харківська окружна партконференція в листопаді 1925 р. зазначала, що «партія повинна неухильно добиватися здійснення накреслених заходів у галузі українізації радянського і партійного апарату, рішуче боротися з пережитками нерозуміння та ігнорування національного питання, спробами прикриття великодержавного ухилу фразами про інтернаціоналізм, в той же час, даючи опір проявам українського шовінізму»⁶.

В 20-ті роки національний склад Рад України в основному відбивав етнічну структуру населення республіки. Основну масу депутатів міських Рад становили три національності: українці, росіяни й євреї. Були також поляки, німці, білоруси, молдавани, латиші, вірмени та ін. З другої половини 20-х років внаслідок поповнення міста селянським населенням зростає питома вага представників корінної національності.

Інші співвідношення склалися серед радянського апарату губерній, де в 1923 р. переважали росіяни. Українців було 28,8%, в округах — 57,7%. Серед голів і завідуючих відділами губернських та окружних виконкомів росіяни становили, відповідно, 46,9 й 42,4%, українці — 25,5 і 37,8%, євреї — 22,4 та 12,8%. Інші національності становили 5—7%. Українською мовою володіли 43% радянського апарату губерній і 60% — округів⁷.

Переважну більшість у радянських органах сільської місцевості становили українці. Так, у 1923 р. серед голів сільрад Полтавщини їх було 96,2%, голів райвиконкомів — 92, у загальному складі апарату райвиконкомів — 90,8%⁸. На квітень 1926 р. кількість українців в усіх виконкомах республіки зросла до 61%⁹.

Українізація радянського апарату насамперед досягалася висуванням на керівні посади національних кадрів, які знали українську мову, вміли спілкуватися з населенням, швидко знаходили з ним порозуміння. Одночасно передбачалося вивчення української мови апаратчиками, які нею не володіли. Таку постановку питання ніхто не вважав національною дискримінацією якихось верств населення. Це сприймалося як елементарна вимога до професійної кваліфікації посадових осіб.

Процесу українізації були притаманні три риси: планомірність, послідовність і високі темпи. На Полтавщині в 1923 р. українізація проводилася в два строки. Насамперед це стосувалося партійних, радянських і громадських установ, діяльність яких була пов'язана із селом, і де основна маса співробітників володіла мовою. Це — губкоми партії й комсомолу, окружні та районні парткоми, сільські осередки, окружна преса, радпартшколи, губернський, окружні й районні виконкоми, сільради, наросвіта (крім вузів і профшкіл), продовольчі, земельні та фінансові органи, губсуд, міліція, кооперація, профспілки робос і робітземліс.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 211—214, 323, 338.

⁵ Отчет Донецкого губернского комитета КП(б)У. Март 1923 г.— март 1924 г.— Бахмут, 1924.— С. 30.

⁶ Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У (31 окт.— 10 нояб. 1925 г.).— Харьков, 1925.— С. 351.

⁷ Итоги партийной работы на Украине за 1923 г.— С. 50, 144—145.

⁸ Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921—червень 1941: 36. доку-ментів і матеріалів.— Харків, 1984.— С. 51.

⁹ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации.— Бердянск.— Б. г.— С. 3.

У другу чергу проходила українізація вузів, профшкіл, губпроф-ради, губернської преси та інших радянських, господарських, політико-освітніх і громадських організацій. Через те, що у профшколах тільки чверть викладачів володіла українською мовою, встановлювалася змішана мова викладання. Для прискорення українізації планувалося брати на роботу лише тих працівників, які знали українську мову. В планах українізації, затверджених пленумом губкому, зазначалося, що «для членів партії володіння українською мовою є обов'язковим». Кінцевий строк навчання встановлювався відповідно до строків українізації установ, де вони працювали¹⁰.

Вже у 1923 р. на українську мову було переведено діловодство центральних установ. Цією мовою почали проводити засідання та оформляти протоколи Президії ВУЦВК і Раднаркому України, друкувати декрети, апарат пройшов відповідні курси¹¹. Цей процес відбувався швидше в районах та округах, ніж у великих містах. Якщо на початок 1925 р. українську мову живила лише п'ята частина установ республіки, то на квітень 1926 р. — 65%¹².

Одночасно проводилася робота по розвитку культури та мови національних меншостей, коренізації обслуговуючого їх радянського апарату. За переписом 1926 р., національні меншості на Україні становили до 6 млн. чол., тобто п'яту частину загальної кількості населення республіки¹³. В постанові ЦК КП(б)У від 30 квітня 1925 р. «Про заходи дострокового проведення повної українізації рад апарату» відзначалося, що «ті ж правила, які встановлені щодо українізації, застосовуються й у відношенні переходу на мову нацменшостей у тих районах, де у зв'язку з національним районуванням України треба перевести діловодство на мову нацменшостей». Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і сприяння розвитку української мови» вимагав, щоб українізація проводилася не на шкоду правам нацменшостей. У 1924 р. за пропозицією ЦК КП(б)У при ВУЦВК була створена комісія національних меншостей, яка існувала до 1938 р.¹⁴

Проблема кадрів була однією з найпекучіших у радянському будівництві через масову неписьменність населення, низький рівень загальної та політичної культури, тонкий прошарок інтелігенції, яка до того ж усувалася від участі в діяльності органів влади. В січні 1923 р. В. І. Ленін зазначав, що справи з держапаратом у нас прикри, «...щоб не сказати зовсім погані»¹⁵.

Якщо на керівні посади в губерніях і округах добиралися відносно підготовлені, освічені й авторитетні працівники, то з основною масою радянського апарату, особливо на селі, справи були гірші. У звіті Полтавської губернської контрольної комісії за 1924 р. зазначалося, що при комплектуванні районних виконкомів і сільрад майже зовсім не враховувалися вимоги коренізації. На виборах до останніх уповноважені райвиконкомів нав'язували кандидатури, які не мали ніякого відношення до села і мешкали в окружному центрі. Внаслідок цього до 40% членів сільрад становили приїжджі. З восьми обстежених сільрад тільки у двох головами були місцеві жителі. В райвиконкомках близько 64% кадрів становили відряджені працівники¹⁶.

Підготовка кадрів відбувалася головним чином через мережу радянсько-партійних шкіл, які на початку 20-х років існували в кожній

¹⁰ Известия Полтавського губкома КП(б)У.— 1923.— № 14.— С. 60, 62.

¹¹ Итоги партийной работы на Украине за 1923 г.— С. 144.

¹² Тезисы Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации.— С. 3.

¹³ Рад. Україна.— 1932.— № 11.— С. 12.

¹⁴ Стенографический отчет IX Киевской губернской конференции КП(б)У. 4—8 мая 1924 г.— К., 1924.— С. 4.

¹⁵ Ленін В. І. Краще менше, та краще // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 368.

¹⁶ Отчет Полтавской губернской контрольной комиссии КП(б)У XI губпартконференции.— Полтава, 1925.— С. 75—77.

губернії. Їх також охопив процес українізації. В 1923 р. XI Катеринославська губпартконференція доручила керівникам цих шкіл запровадити для слухачів загальне вивчення української мови¹⁷. В шести радпартшколах Харківщини передбачалося викладання курсу історії України, переведення на українську мову більшості загальноосвітніх предметів¹⁸.

Ступінь українізації шкіл був неоднаковим і залежав від контингенту слухачів та підготовленості викладацького складу. Якщо в Подільській і Полтавській губерніях на початку 1924 р. він становив 90%, Волинській — 80, то в Одеській — 50, Харківській — 40, Донецькій і Катеринославській — 20—25%¹⁹. У другій половині 20-х років виникають школи для підготовки національних кадрів — польські, єврейські, німецькі, болгарські, татарські²⁰. В Києві в 1929 р. працювала польська радпартшкола другого ступеня, розрахована на два роки навчання. Вона готувала кадри для партійної, радянської, пропагандистської та політико-освітньої роботи серед польського населення²¹.

Історичні умови колонізації південних українських степів, природна міграція, заселення й переселення, здійснювані царською адміністрацією, призвели до значної строкатості національного ландшафту. Це проявилось як у багатонаціональному складі міських жителів, так і наявності сіл з компактним проживанням населення певної національності. В цих умовах для забезпечення його політичних і національних прав, збереження та розвитку національної мови й культури найдоцільнішим було утворення національних районів і сільрад, як форми культурно-національно-адміністративної автономії в межах Української республіки. Мова міжнаціонального спілкування не вимагала особливого декретування, а визначалася потребами, можливостями й здоромим глуздом.

Для проведення національного районування Раднарком України доручив НКВС розробити етнографічну карту республіки. З часу видання декрету ВУЦВК від 1 серпня 1923 р. і до початку 1926 р. на Україні було створено 12 національних районів (німецькі, болгарські, російські, польські) і 600 сільрад, з них 167 російських, 153 німецьких, 115 польських, 86 єврейських (разом з містечковими), 27 грецьких, 24 болгарських та ін.²²

У наступні роки структура національних Рад у республіці вдосконалювалася, зростала їх кількість. У 1927 р. існувало 811 національних сільрад, серед них 287 російських, 226 німецьких, 124 польських, 55 єврейських, 42 молдавських, 37 болгарських, 22 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські та 1 шведська²³. В 1931 р. з 380 районів республіки 25 були національними. На Україні в той час діяло 995 національних сільрад і 89 селищних Рад²⁴. На початок 1937 р. була зареєстрована й одна міська національна Рада²⁵.

На території одного поселення для обслуговування різних національностей робилися спроби створити кілька національних Рад. Так, в лютому 1933 р. у складі Одеської області було утворено Савранський

¹⁷ XI Екатеринославская губернская партийная конференция: Стеногр. отчет.— Б. М., 1923.— С. 191—192.

¹⁸ Знамя коммунизма.— 1924.— № 5.— С. 62—63.

¹⁹ Путь к коммунизму.— 1924.— № 3.— С. 42.

²⁰ Чирко Б. В. Назв. праця.— С. 57.

²¹ Парт. арх. Луган. обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 983, арк. 3.
²² Черлюнчакевич Н. Національні меншості на Україні // Більшовик України.— 1926.— № 4—5.— С. 107—109.

²³ Вся Украина и АМССР на 1929 год: Адресная и справочная книга.— Одесса, 1929.— С. 20.

²⁴ Воробейкова Т. У. Місцеві Ради Української РСР у боротьбі за ліквідацію неписьменності (1929—1932 рр.) // Проблеми правознавства.— 1966.— Вип. 3.— С. 30.

²⁵ Соціалістична Україна: Стат. зб.— К., 1937.— С. 151.

район з 18 сільрадами, в тому числі в районному центрі — дві сільради — українську та єврейську²⁶. Така практика не відповідала принципу єдності органів влади, створювала, по суті, двовладдя і вела до розмежування мешканців одного поселення за національними ознаками та протиставлення їх один одному.

В рамках забезпечення національних прав населення на Україні створювалися національні камери народних судів, де судочинство проводилося мовами національних меншостей. На 1 жовтня 1924 р. у республіці працювало 9 національних судових камер, у тому числі 5 єврейських, 2 болгарські, 2 німецькі. На кінець року було відкрито ще 12 камер (9 єврейських, 2 німецькі та 1 польська)²⁷.

Значна роль відводилася Радам у створенні нової системи народної освіти. Враховувалося й національне питання: дітей треба було вчити рідною мовою. В зв'язку з цим постало завдання українізації школи, яке викликало і низку суміжних проблем (підготовка викладацьких кадрів, випуск українських підручників та літератури). На 1 жовтня 1923 р. у республіці лише 59% шкіл були українськими²⁸. В 1924 р. почався плановий перехід шкіл на українську мову викладання й українізація культосвітніх установ.

У великих містах доводилося враховувати багатонаціональний склад населення. В 1920 р. завідувачий Одеською губнарросвітою Я. П. Ряппо, якого пізніше було призначено заступником наркома освіти України, відзначав, що в Одесі не можна обмежуватися одномовною школою: більшість населення — росіяни, понад одна третина — євреї, менша частина — українці, а разом всі вони розмовляють по-російськи. Натомість у повітах півдня багато було німецьких, молдавських, болгарських сіл²⁹.

Для забезпечення культурного розвитку національних меншостей у 1924 р. при Наркомосі республіки була заснована Рада нацменшостей з польським, латиським, єврейським і німецьким національними бюро, при окружних відділах народної освіти працювали їх представництва. В Житомирі при Волинському відділі наросвіти існувало окреме чехословацьке бюро. ВУЦВК доручив Раднаркому організувати також національні бюро молдавськ, болгар, греків і вірмен³⁰.

На початку 1924/25 навчального року на Україні діяло 255 польських шкіл з 14,6 тис. учнів та 342 єврейські школи з 56,3 тис. учнів. Навчанням була охоплена п'ята частина дітей шкільного віку єврейської національності³¹. В 1925 р. у Києві з 97 шкіл у 49-ти навчання велося російською мовою, у 35 — українською, у 7 — єврейською, у 2 — польською. Існували також татарська, німецька, вірменська, асирійська школи. Більшість з них були семірічними³². В Одесі в тому ж році працювало 26 російських шкіл, 21 українська, 11 єврейських, 2 німецькі, 2 польські, грецька, татарська та вірменська. Планувалося українізувати ще 3 школи³³. В Донецькій губернії в 1923 р. українських шкіл було лише 0,5%, в наступному році — 7—8%³⁴. Створюються школи для дітей татарської та німецької національностей. До квітня 1926 р. у

²⁶ Луган. обл. держ. арх., ф. Р-693, оп. 1, спр. 1449, арк. 13.

²⁷ Червоне право.— 1926.— № 1.— С. 39.

²⁸ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У.— Стенограма.— Харків, 1924.— С. 27.

²⁹ Ряппо Я. П. Народное образование и национальный вопрос на Украине // Вестник Одес. губотдела народного образования.— 1920.— № 5.— С. 4.

³⁰ Отчет ЦКК КП(б)У и НК РКИ УССР за период с VII по VIII партконференции КП(б)У (апрель 1923 по апрель 1924 г.).— Харьков, 1924.— С. 95.

³¹ Діяльність Наркомосвіти УССР за 1924—1925 рік.— Харків.— 1926.— С. 105, 109.

³² Стенографічний звіт VII-го губернiального з'їзду Рад р. с. та ч. д. Київщини; 23—28 квітня 1925 р.— К., 1925.— С. 178.

³³ Отчет Одесского городского Совета р. к. и ч. д. VIII созыва за первое полугодие 1926 г. (май — ноябрь).— Одесса, 1926.— С. 146.

³⁴ Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У.— С. 27.

республіці на 80% була українізована початкова школа. П'ята частина шкіл обслуговувала національні меншості³⁵. Через те, що мова викладання часто визначалася адміністративно, ЦК КП(б)У запропонував перевіряти, чи береться до уваги волевиявлення населення³⁶.

Національні школи та окремі класи створювалися й у дитячих містечках, які з початку 20-х років набули в країні значного поширення. Весною 1921 р. у першому дитячому містечку ім. Комінтерну в Одесі поряд з російськими школами почали діяти 2 українські, 2 польські, 3 єврейські, білоруська та литовська школи³⁷. Такий же процес проходив у мережі дитячих садків. У 1926 р. в Одесі було 16 дитячих садків, серед них — 11 російських, 2 українські, 2 єврейські та 1 німецький³⁸.

Національне питання торкнулося й піонерського руху, який у 20-ті роки також підтримувався та фінансувався Радами. В багатьох піонерських загонах робота почала проводитися рідною мовою дітей. У 1925 р. в Києві діяло 15 українських і 39 єврейських піонерських загонів. У містечках Київського округу 800 дітей єврейської національності були об'єднані в 17 загонів³⁹.

Наркомат освіти розробив заходи щодо переведення на рідну мову культурно-освітніх установ, зокрема тих, які обслуговували національні меншості. В 1925 р. на Україні працювало 53 єврейські робітничі клуби та 79 єврейських відділень при інших клубах, 12 польських клубів, 6 латиських і 1 чеський; 56 німецьких сільбудів і по 19 єврейських та болгарських; 163 німецькі хати-читальні, 86 польських, 57 єврейських, 26 болгарських, 3 чеські та 1 вірменська; 83 німецькі бібліотеки, 47 єврейських, 40 польських і 7 чеських. На рідну мову було переведено багато пунктів лікнепу. Серед них 367 єврейських, 167 польських, 91 німецький, 28 татарських, 23 болгарських, 4 вірменські, 2 латиські та 1 ассирійський⁴⁰.

У 1925 р. більше половини шкіл політграмоти на селах перейшли на викладання українською мовою. Відбувався процес українізації таких шкіл і в місті⁴¹. Деякі єврейські, німецькі й польські націоналістичні та клерикальні групи намагалися зберегти монополію на культурно-національну роботу, підбурити людей проти культурних заходів Радянської влади⁴².

Таким чином, у 20-ті роки розв'язання національної проблеми набуло широкого резонансу в суспільному житті України. Непересічна роль у цьому належала Радам, виконкомам та підпорядкованим їм установам. Вживалися заходи по забезпеченню рівності всіх національностей, вільного розвитку всіх мов і культур. Згортання цієї роботи почалося після сталінського перевороту 1929 р., коли було інспіровано політичні процеси проти «буржуазних націоналістів» та «націоналуколоністів», вилучено через репресії й фізичне знищення багатьох діячів національних культур.

Одержано 13.11.89

Выясняются формы и методы участия Советов и их исполкомов в решении национального вопроса, проведении украинизации и обеспечении равноправия национальных меньшинств на Украине в 20-е годы.

³⁵ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации.— С. 3.

³⁶ Отчет ЦК КП(б)У и его отделов за период с VI по VII партконференцию (декабрь 1921 — март 1923 гг.).— Харьков, 1923.— С. 41.

³⁷ Народное просвещение.— 1921.— № 1.— С. 78.

³⁸ Отчет Одесского городского Совета р. к. и к. д. VIII созыва за первое полугодие 1926 г.— С. 146.

³⁹ Наша парторганизация до XI-ой окружной партийной конференции.— К., 1925.— С. 148.

⁴⁰ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рік.— С. 104.

⁴¹ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации.— С. 3.

⁴² Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рік.— С. 154.